

Lieve Goorden

Het geluk van nabijheid

Hannah Arendt
over vriendschap
en democratie

ISVW
UITGEVERS

Lieve Goorden

Het geluk van nabijheid

Hannah Arendt over vriendschap en democratie

ISVW UITGEVERS

‘Onze eeuw is enkel zo diepgezonken omdat onze deugden te overvloedig waren en onze gebreken te groot. We zullen strijden voor een deugd die heel ver teruggaat.

Welke? Als Patroclus sneuvelt huilen zijn paarden. Alles is verloren. Maar dan gaat het gevecht verder met Achilles en komt de overwinning in zicht, omdat de vriendschap is vermoord: vriendschap is een deugd.’

Albert Camus,
Helena's ballingschap, 1948¹

INHOUD

I	Vrienden rond een tafel	9
	Het probleem was niet wat onze vijanden deden, maar wat onze vrienden deden	10
	Een strijdbare vriendschap	14
	Vrienden rond een tafel	16
	Een vriend loopt niet weg van de tafel	19
	Hoe oordelen vrienden?	21
	Hoe herkennen we een vriend?	26
	De kracht van samen rond de tafel is broos	29
	Hoe kiest Arendt haar vrienden?	31
II	Twee geliefden en twee dichters	39
	Günther Anders en Rainer Maria Rilke	40
	We leven in de wereld, maar zijn niet van de wereld	41
	Het autonome denken	45
	Op zoek naar een gemeenschapszin	47
	We hebben mooie dingen nodig	51
	Het gevecht met de kersen	54
	Heinrich Blücher en Bertolt Brecht	57
	Mensen in donkere tijden	64
	Van het trage water en de harde steen	70
III	Rahel Levin is echt mijn beste vriendin	75
	Kan ik aan mijn Jood-zijn ontsnappen?	75
	Het leven van een Duitse Jodin tijdens de Verlichting	81
	Het Berlijnse salon	83
	De eerste en ook de laatste vriend	86
	De parvenu legt voortdurend examen af	87
	Niet moedig gezwegen en christelijk geduld	89
	Blijf ik een buitenstaander of pas ik me aan?	90
	Vriendschap gaat voor op politiek	93

IV	Vriendschap maakt gelukkig	99
	Hannah Arendt en Karl Jaspers: de viering van een vriendschap	102
	Wat doen onze vrienden?	104
	Het Duitse wezen	107
	Das ist eure Schuld!	109
	De schuldvraag	113
	Karl Jaspers en Martin Heidegger: de teloorgang van een vriendschap	119
	Wapenbroeders	119
	Meningsverschillen	122
	Aantrekking en vervreemding	127
	Die ene was mijn beleefde vijand	131
V	Arme Rosa! Ze valt nog steeds tussen twee stoelen!	145
	Publieke vrijheid en publiek geluk	150
	Een kip kan nooit de hoogten halen van een arend	152
	Revolutie in Duitsland	155
	Sympathie voor het radenstelsel	159
	De utopie van het internationalisme	161
VI	Het is een wonder dat het samenzijn van mensen lukt	165
	Hannah Arendt en Hilde Fränkel	167
	Hoe ik eens zonder jou moet leven, kan ik me niet voorstellen	169
	Rosa Luxemburg en Sonja Liebknecht	172
	Vergeet niet om je heen te kijken	175
	De magie van vriendschap	178

VII	Een leven zonder vrienden is niets waard	181
	Mary McCarthy en Hannah Arendt	182
	Hannah Arendt en Eichmann in Jeruzalem	187
	Bevindingen	187
	De Jodenraden	190
	Is Eichmann een monster of een clown?	193
	Mary McCarthy en The Group	196
	Afscheid	201
VIII	Op zoek naar een nieuw wij-gevoel	203
	Teloorgang van verbinding	203
	Pleidooi voor verbinding	208
	The pursuit of happiness (Het streven naar geluk)	213
	De verloren schat van de revolutie	216
	Noten	221
	Literatuur	233

Vrienden rond een tafel

Hannah Arendt heeft veel vrienden waar ze om geeft. Vrienden zijn voor haar onmisbaar, ze kan niet zonder vrienden. Als Joodse vlucht Arendt in 1933 bij de machtsovername van Hitler naar Parijs en later in 1941 naar New York. Daar zal ze haar Duitse jeugdvrienden enorm missen. Zoals de begeleider van haar proefschrift en goede vriend, de filosoof Karl Jaspers, die tijdens de oorlog in Duitsland blijft, maar voortdurend in angst leeft voor zijn Joodse vrouw. Arendt zal lange tijd over zijn lot in het ongewisse blijven, want ze zal pas in oktober 1945 opnieuw een brief van hem ontvangen. Ook is er de literaire criticus Walter Benjamin waarmee ze zeer hecht wordt in Parijs, maar die als Jood op de vlucht voor de nazi's aan de Spaanse grens zelfmoord pleegt. En dan zijn er haar jeugdvriendinnen. Anne Mendelssohn met wie ze als tiener bevriend raakt in haar geboortestad Königsberg en die na de oorlog Frans staatsburger wordt. Hilde Fränkel, een medestudente van in Frankfurt vóór de oorlog, komt Arendt in New York opnieuw tegen. Daar zal een hechte vriendschap tussen beiden groeien. Vlak voordat Fränkel in 1950 aan kanker sterft, schrijft Arendt haar in een brief: 'Wie ich einmal ohne dich leben soll, mag ich mich nicht vorstellen' (Hoe ik ooit zonder jou zal leven, kan ik me niet voorstellen). Met de filosoof Hans Jonas raakt Arendt bevriend in het voorjaar van 1924 wanneer ze beiden colleges volgen bij de filosoof Martin Heidegger in Marburg. In de brief van Jaspers die Arendt in oktober 1945 ontvangt, zal ze opgelucht vernemen dat Jonas leeft en opgedoken is in het uniform van de Joodse brigade van het Engelse leger.

Het probleem was niet wat onze vijanden deden, maar wat onze vrienden deden

Vriendschap sluiten en vrienden behouden is aartsmoeilijk in het Duitsland van de jaren dertig en tijdens de oorlog. Sommige vrienden van Hannah Arendt kiezen ervoor om in Duitsland te blijven en inwendig of in gedachten te emigreren, zoals Karl Jaspers doet die de nazi's verafschuwt en zich vastklampt aan een ingebeelde betere wereld. Anderen – zoals Arendt zelf – emigreren naar verschillende oorden in Europa, de VS en Zuid-Amerika. En nog anderen zullen ervoor kiezen om samen te werken met de nazi's. Maar ook al wordt hun thuisland verkracht door het naziregime, Arendt en haar Duitse vrienden zullen op zoek gaan naar een nieuw thuis, uitgewaaid als ze zijn over de hele wereld. Ze blijven gehecht aan de eigen geschiedenis, cultuur, taal en politieke tradities, en hun vele brieven – Arendt schrijft er een duizendtal – en later ook hun reizen naar elkaar, moeten hun verloren thuisland vervangen.

In 1933 grijpen de nazi's de macht en Arendt is zeer ontgoocheld wanneer nogal wat intellectuele vrienden en kennissen voor het nazisme kiezen en niet voor solidariteit met hun Joodse vrienden. Ze zegt daarover in een interview met de Duitse journalist Günter Gaus in 1964: 'U weet natuurlijk ook wat *Gleichschaltung* inhield. Het betekende dat je vrienden meewerkten. Die golf van medewerking – die geheel vrijwillig was, of tenminste niet opgelegd zoals dat onder een terreurregime het geval is – maakte dat je je geïsoleerd voelde. Ik leefde in een intellectueel milieu, maar ik kende ook veel mensen daarbuiten en ik heb kunnen vaststellen dat coöperatie (met de nazi's) bij wijze van spreken de regel was onder intellectuelen en niet bij de anderen. En dat ben ik nooit vergeten.'¹ 'En het ergste was,' herinnert Arendt zich in het interview met Gaus, 'dat ze echt in Hitler geloofden ... ze fantaseerden erop los over Hitler, fantastisch interessante en heel gecompliceerde zaken. Hoog boven het normale niveau zwevende ideeën. Dat heb ik als grotesk ervaren.'²

Het klopt, schrijft historicus Patrick Dassen, dat begin jaren dertig weinig Duitsers hun nek willen uitsteken voor Joden.³ Onverschilligheid en de andere kant op kijken komen veel voor, ook in de academische wereld waarin Arendt vertoeft. Professoren en studenten zijn politiek rechts, conservatief en nationalistisch gezind. Beide groepen zijn zeer kritisch over de democratie van de Weimarrepubliek, die ze een en al chaos verwijten. Hun ressentiment wordt nog verder aangewakkerd door het Verdrag van Versailles waarin Duitsland na de Eerste Wereldoorlog hoge herstelbedragen krijgt opgelegd en door de grote inflatie van begin jaren twintig. Professoren zien hun reële inkomen drastisch dalen. Maar vooral het naar verhouding buitenproportionele succes van Joden in de kunsten en de wetenschappen, zet veel kwaad bloed bij academici. In 1933 maken Joden nog geen half miljoen van de bevolking uit (0,77 procent), terwijl aan veel universiteiten 5 procent van de studenten Jood is en in Berlijn en Frankfurt zelfs 10 procent. En ook 20 procent van de docenten is Jood. Bovendien zijn Joden ook in andere intellectuele beroepen naar verhouding vaak goed zichtbaar en zeer succesvol, zoals schrijvers, kunstenaars en journalisten. Als reactie hierop verwerven kandidaten van de extreemrechtse nationaalsocialistische studentenbond reeds in 1931 de absolute meerderheid op de universiteiten. Ze verstoren colleges en pesten pacifistische Joodse hoogleraren weg. Sommige van de Duitse professoren zijn openlijk antisemitisch. En opvallend veel academici zijn lid van de grootste antisemitische organisatie in Duitsland.

Ook zullen twee vroegere geliefden van Arendt – de literair academicus Benno von Wiese en de filosoof Martin Heidegger – publiekelijk de lof zingen van het nieuwe naziregime. Benno von Wiese is drie jaar ouder dan Arendt en zoon van Leopold von Wiese, een bekend sociaal-filosoof. Benno Von Wiese is gewend om zich in universitaire kringen op te houden, waar hij zeer bewonderd wordt door gezaghebbende academici. Hij introduceert Arendt in dat academisch milieu en daar leert ze veel over de politieke gevoeligheden van professoren en studenten. Als Hitler in 1933 de macht overneemt, zal Von Wiese naar Arendts appartement komen en verkondigen: ‘Dit

zijn grootse tijden.’ Zijn verhouding met Arendt loopt daarna op de klippen. Niet alleen omdat beiden politiek lijnrecht tegenover elkaar staan, maar ook omdat von Wiese naar eigen zeggen met iemand wil trouwen die het gezinsleven meer is toegedaan dan Arendt.⁴

Arendt heeft ook een kortdurende passionele liefdesrelatie met Martin Heidegger, maar die neemt in het voorjaar van 1933 het ambt van rector van de Universiteit van Freiburg over van zijn sociaal-democratische voorganger die uit zijn ambt is gezet. De reden? Hij weigerde de Judennotiz – allerlei maatregelen tegen Joodse professoren en assistenten – te verzenden naar zijn collega’s. Heidegger houdt vervolgens een rectorale rede die ‘de grootsheid en de voortreffelijkheid van dit nationale ontwaken verheerlijkt’.

In donkere tijden zoals onder het nazisme, zullen altijd mensen bereid zijn om hun vriendschapsbanden op te offeren voor een ‘ware’ ideologie. Ook in de omgeving van Arendt kiezen mensen voor collaboratie met de nazi’s en dit in de wetenschap dat onschuldige vrienden hiervan het slachtoffer zullen worden. Vrienden zullen zich in de strijd om zelfbehoud, prestige en macht laten verleiden door de idee ‘waar gehakt wordt, vallen spaanders’: om iets te bereiken moet je offers brengen, zoals het opgeven van een vriend. Hitler doet beroep op de offerzin van de Duitsers, terwijl hij alle macht naar zich toetrekt. Wie eenmaal met dit beginsel akkoord gaat, is niet meer bereikbaar voor zijn vrienden, want hij heeft besloten om geen vrienden meer te hebben. Het private leven raakt zodanig verstoord dat vriendschap en betrouwbaarheid onmogelijk worden.⁵

Een totalitaire staat zoals die van de nazi’s vernietigt vriendschappen en zal het gesprek tussen mensen – het uitwisselen van ervaringen en ideeën – zoveel mogelijk verhinderen. Zo’n dictatuur zal zelfs het vriendelijk elkaar begroeten op straat uitbannen. In zijn film *Der Himmel über Berlin* brengt Wim Wenders beklemmend in beeld hoe de nazi’s het private leven ontwrichten en vriendschap en vertrouwen onmogelijk maken. Zo dwaalt in een scène van de film een sfofele oude man – vergezeld van een voor hem onzichtbare engel – tussen de ruïnes van Berlijn na de Tweede Wereldoorlog. ‘Ik kan de Potsdamer Platz niet meer vinden,’ mompelt hij de hele tijd voor zich uit,

‘Voor mij zijn menselijke betrekkingen veel belangrijker dan publieke stellingnames. Weet dat een mens meer waard is dan zijn opinies. Eenvoudigweg omdat mensen de facto veel meer zijn dan wat ze denken of doen.’

– Hannah Arendt

Praten met vrienden maakt Hannah Arendt gelukkig. Ze koestert haar vele vrienden middels brieven en frequente bezoeken. Arendt kiest voor vrienden die zelf nadenken, die geen meelopers zijn.

Volgens Arendt zorgt vriendschap voor een open en vertrouwde sfeer en voor spontane gesprekken zonder hiërarchie. Wat vrienden gemeen hebben, is de wereld tussen hen in. Die wereld doet er voor hen toe. Dat noemt Arendt *amor mundi*, de liefde voor de wereld.

De dingen en gebeurtenissen worden pas menselijk wanneer we ze kunnen delen met vrienden. En zo verrijkt onze omgang met vrienden ook de praktijk van het democratische proces.

In *Het geluk van nabijheid* onderzoekt Lieve Goorden de nauwe verbintenis van vriendschap en democratie in Arendts denken en doen.

ISVWUITGEVERS

